

І.Л. БУРАК

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ.

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА

Складаныя сказы, у якіх пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў або злучальных слоў аб'ядноўваюцца сінтаксічна нераўнапраўныя прэдыкатыўныя часткі, называюцца складаназалежнымі.

У складаназалежных сказах часцей за ўсё знаходзяцца дзве нераўнапраўныя прэдыкатыўныя часткі, адна з якіх паясняе другую і сінтаксічна падпарадкавана ёй. Прэдыкатыўная частка, ад якой залежыць другая частка, лічыцца галоўнай; прэдыкатыўная частка, якая залежыць ад другой часткі, з'яўляецца даданай.

Галоўнай частцы належыць асноўная роля ў структурнай арганізацыі складаназалежнага сказа. Яна сінтаксічна незалежная, але гэта незалежнасць толькі адносна, таму што галоўная частка заўсёды адрозніваецца ад самастойнага сказа інтанацыйна і семантычна. Яна функцыянуе не сама па сабе, змешчаная ў ёй інфармацыя няпоўная, у радзе выпадкаў недастатковая і кампенсуецца тым, пра што паведамляецца ў даданай частцы. Структура даданай часткі залежыць ад семантыка-граматычных асаблівасцей галоўнай часткі. Гэта залежнасць знаходзіць сваё адлюстраванне ў аднабаковай семантыка-сінтаксічнай абумоўленасці галоўнай і даданай частак, у парадку размяшчэння і адсутнасці паралелізму іх структуры і іншых лексіка-граматычных сродках. Даданая частка маркіруецца падпарадкавальнымі злучнікамі і злучальнымі словамі, якія арганічна ўваходзяць у яе структуру і сведчаць аб яе сінсемантычнасці (падпарадкаванні). Аднак даданая частка можа быць носбітам не толькі неістотнага, але і асабліва важнага або асноўнага сэнсу выказвання, напрыклад: *Добра, калі ў хаце чысціня і парадак* (С. Баранавых). *Вядома, што працаваць весялей з песняй* (Х. Шынклер). *Чуваць, як на бярозе за акном пяе салавей* (А. Васілевіч). Такім чынам,

падпарадкаванне – гэта сінтаксічная, а не сэнсавая з’ява.

Паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа выражаюцца суб’ектныя, працэсуальныя, атрыбутыўныя, аб’ектныя і розныя віды акалічнасных адносін. Гэтыя адносіны афармляюцца пры дапамозе пэўных лексіка-граматычных сродкаў, якія знаходзяцца ў галоўнай і даданай частках. Найбольш важнымі сярод іх з’яўляюцца падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя (адносныя) словы, парадак прэдыкатыўных частак, суадносныя словы (карэляты) і суадносныя формы і значэнні выказнікаў прэдыкатыўных частак.

Самым важным сродкам сувязі паміж галоўнай і даданай часткамі ў складаназалежным сказе з’яўляюцца падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя (адносныя) словы. У ролі злучальных слоў выступаюць адносныя займеннікі *хто, што, які, каторы, чый* і займеннікавыя прыслоўі *дзе, куды, адкуль, калі, як, пакуль* і інш. Яны выконваюць функцыю пэўнага члена сказа ў даданай частцы: *Кожны, хто глядзеў з кабіны самалёта на родную зямлю, адчуваў біццё свайго сэрца* (Э. Самуйлёнак) – дзейнік; *Доўга людзі цешыліся з цудаў, што рабіў быў Люцыян Таполя* (М. Танк) – дапаўненне; *Сябрам пра ўсё, чым жыў салдат, пісьмо яго раскажа* (М. Калачынскі) – дапаўненне; *Якія самі, такія і сані* (Прыказка) – выказнік; *У хаце, куды ўвайшоў Алёшка следам за лесніком, стаяў густы змрок* (А. Якімовіч) – акалічнасць месца; *Мне не забыць, як нада мной сурова гром навальнічны раскалыхваў даль* (П. Прыходзька) – акалічнасць спосабу дзеяння.

Злучнікі і злучальныя словы размяшчаюцца звычайна ў пачатку даданай часткі. Злучальныя словы *хто, што, які, каторы, чый* могуць ужывацца не толькі ў форме назоўнага склону, але і ў форме ўскосных склонаў з прыназоўнікамі і без іх: *Той, каго так доўга чакалі, нарэшце прыйшоў* (Б. Мікуліч). *Лёгка туманок хаваўся ў кустах, ад чаго глухлі гукі* (П. Пестрак). *Хораша і лёгка было ісці па мяккай мураве ўздоўж шашы, па якой імчаліся машыны* (А. Чарнышэвіч).

Злучальныя словы *які, каторы* могуць размяшчацца і ў сярэдзіне даданай часткі, калі яны выконваюць функцыю недапасаванага азначэння: *Дзеду трэба знайсці тую часць Чырвонага войска, камандзір якога стаяў у яго на кватэры* (Я. Колас). *Цякла тут з лесу невялічка травой абросшая крынічка, абодва берагі каторай лазняк, ракетнік абступалі* (Я. Колас).

Іншыя злучнікі і злучальныя словы не могуць размяшчацца ў сярэдзіне даданай часткі. Выпадкі такога ўжывання сустракаюцца вельмі рэдка ў вершаваных творах: *Глухою начною парою, яны ўсе заснулі калі, вяскоўцы забралі ў іх зброю, а коні на хутар вялі* (А. Куляшоў).

Парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак у складаназалежным сказе вызначаецца характарам сувязі і семантыка-сінтаксічнымі адносінамі паміж часткамі. Так, пры далучальнай сувязі даданая частка заўсёды знаходзіцца ў постпазіцыі да галоўнай часткі: *Дзед Талаш цяпер проста шчаслівы чалавек, калі толькі ёсць на свеце шчаслівыя людзі* (Я. Колас). Даданая частка прычыны таксама звычайна размяшчаецца пасля галоўнай часткі: *Ужо сонца не відаць, бо за хмары легла спаць* (М. Хведаровіч). Даданая ўступальная частка можа размяшчацца пасля галоўнай часткі і перад галоўнай часткай: *Не адкрасуюць кветкі, хоць сцелюцца на травы верасы* (П. Трус). *Куды ні глянь – усё бялютка* (Я. Колас).

Суадносныя словы (карэляты) знаходзяцца ў галоўнай частцы і паясняюцца даданай часткай: *Там красуе жыта і пшаніца, дзе была адвечная дрыгва* (А. Русак). *Брусніцы тады смачныя, калі іх марозік кране* (А. Чарнышэвіч). З іх дапамогай семантыка-сінтаксічныя адносіны выражаюцца найбольш дакладна: у першым прыкладзе паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа адносіны акалічнасныя месца, у другім – акалічнасныя часу.

Суадносныя формы і значэнні выказнікаў прэдыкатыўных частак вызначаюцца характарам сэнсава-сінтаксічных адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназалежнага сказа. Так, у складаназалежных

сказах з даданай уступальнай часткай дзеясловы-выказнікі прэдыкатыўных частак ужываюцца звычайна ў формах аднаго і таго ж часу, паколькі дзеянні, адно з якіх супярэчыць другому, існуюць у плане аднаго часу: *Ёсць непаўторная паззія ў асеннім полі, хоць на першы позірк здаецца яно пустое і панурае* (І. Шамякін). *Размова не ладзілася, як ні стараліся падтрымліваць яе* (Ц. Гартны). У складаназалежных сказах з даданай часткай умовы дзеяслоў-выказнік даданай часткі не ўжываецца ў форме загаднага ладу, тады як для дзеяслова-выказніка галоўнай часткі гэта адна з тыповых форм выражэння: *Ты не шкадуў нічога людзям, калі што людзям на карысць* (П. Броўка).

У складаназалежных сказах даданая частка звычайна паясняе ўсю галоўную частку або асобныя з яе кампанентаў: *На дварэ было яшчэ цёмна, хоць світанне набліжалася* (А. Чарнышэвіч). *На полі, якое віднелася за вёскай, шумела важкімі каласамі высокае і густое жыта* (У. Краўчанка). Складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка паясняе ўсю галоўную частку, маюць расчлянёную структуру, а складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка паясняе асобныя кампаненты галоўнай часткі, – нерасчлянёную. Структура сказаў заўсёды закрытая.

Падпарадкавальная сувязь, якая існуе паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа, можа мець злучальны і далучальны характар. Пры злучальнай сувязі даданая частка складаназалежнага сказа цесна звязана з галоўнай часткай, якая патрабуе абавязковага ўдакладнення з боку даданай часткі і структурна прадвызначае яе: *Ліда была чамусьці ўпэўнена, што сёння да іх прыйдзе настаўнік* (Я. Колас). *Часам чыгуначнае палатно ўзбіраецца так высока, што вяршыні стромкіх кіпарысаў не дасягаюць узроўню колаў вагона* (М. Лупсякоў). Паміж галоўнай і даданай часткамі няма працяглай раз'яднальнай паўзы, а самі часткі вызначаюцца больш-менш раўнамерным тэмпам маўлення. Гэта значыць, што структура складаназалежнага сказа можа быць толькі непарывістай. Пры далучальнай

сувязі даданая частка слаба звязана з галоўнай часткай складаназалежнага сказа, якая структурна і паводле сэнсу больш самастойная і не патрабуе абавязковага ўдакладнення з боку даданай часткі. У такой галоўнай частцы няма суадносных слоў (карэлятаў) і іншых фармальна-граматычных адзінак (за выключэннем інтанацыйнай незакончанасці), якія б патрабавалі абавязковага тлумачэння з боку даданай часткі. У выніку атрымліваецца, што даданая частка з'яўляецца не заканамерным, а спадарожным дадатковым паведамленнем адносна зместу галоўнай часткі: *У дзедавай хаце кватараваў камандзір батальёна, чым дужа ганарыўся дзед Талаш* (Я. Колас). *Ноч водарам мядовым перапоўнена, ад чаго хмялее чалавек* (М. Калачынскі). На стыку такіх галоўнай і даданай частак існуе працяглая раз'яднальная паўза, якая папярэджвае аб наяўнасці дадатковай інфармацыі і надае структуры складаназалежнага сказа перарывісты характар.

У лінгвістычнай літаратуры няма адзінай класіфікацыі даданых частак. Вядомы наступныя тыпы класіфікацыі: функцыянальна-семантычная, якая заснавана на функцыянальным прыпадабненні даданай часткі да адпаведных членаў сказа; фармальна-граматычная, якая грунтуецца на значэнні злучнікаў і злучальных слоў; структурна-семантычная, якая ўлічвае структуру прэдыкатыўных частак і характар адносін паміж імі. Паводле структурна-семантычнай класіфікацыі даданыя часткі падзяляюцца на прыслоўныя і прыфразныя. Прыслоўныя часткі вызначаюцца цеснай сувяззю з галоўнай часткай, таму што адносяцца да асобных слоў гэтай часткі і служаць для іх удакладнення і канкрэтызацыі. Сярод прыслоўных вылучаюцца даданыя дзейнікавыя, выказнікавыя, азначальныя, дапаўняльныя часткі, а таксама даданыя часткі спосабу дзеяння, меры і ступені, месца. Прыфразныя часткі валодаюць слабай сувяззю з галоўнай часткай, таму што адносяцца да ўсяго яе зместу і не прадвызначаюцца яе будовай. Прыфразнымі з'яўляюцца даданыя часткі часу, прычыны, мэты, умовы, уступкі, а таксама выніковыя, параўнальныя і далучальныя часткі.